

Trabzon'da Günümüze Ulaşmayan Saraçzade / Hacı Pir Medresesi ve Mimarisi

Nurcan YAZICI METİN¹

ÖZ

Trabzon'da, Ortahisar Mahallesinde bulunan ve Saraçzade / Hacı Pir Efendi Medresesi olarak bilinen medrese günümüze gelmemiştir. Yapıdan günümüze, Ortasaray, Ortahisar ya da Saraçzade Mescidi olarak bilinen kısmı ve avlu kapısı ulaşmıştır. 18.yüzyılda mevcut olduğu anlaşılan yapı 19.yüzyılın ortalarında yaşanan yangında harap olmuştur. Bu tarihten sonra, yapıya adını veren ve aynı zamanda medresenin müderrisi olan Hacı Pir Efendinin girişimleriyle yeni baştan inşa edilmiştir. Büyük oranda padişahın katkılarıyla; mescid ve kütüphane ile birlikte inşa edildiği anlaşılan medresenin planı ve mimarisi hakkında bilgiler çok sınırlıdır. Medresenin mescidi için valide sultanın da katkı sağladığı arşiv belgelerinde geçmektedir.

Günümüze gelmeyen medresenin projesi, Osmanlı Arşivinde mevcuttur. Projede medresenin kat planları ve cephe görünümüne yer verilmiştir. Yapının dikdörtgen plan şemasında, revaklı, açık avlulu, iki katlı bir medrese olduğu anlaşılmaktadır. Mekanlar her iki katta avlu etrafında, üç yönde dolanan revak dizisinin arkasına gelecek şekilde, “U” düzeninde yerleştirilmiştir. Medresenin günümüze ulaşan mescidi, avlunun köşesinde yer almaktadır. Medreseye giriş, alt katta, güney duvarı ortasındaki kapı açıklığından sağlanmaktadır. Medresenin alt katındaki mekanlar güney, doğu ve kuzey yönde yerleştirilmiştir. Kuzey yöndeki mekanların ise avluya ve dışarıya açık dükkan şeklinde düzenlendiği görülmektedir. Planda mekanlar tek tek tanımlanmıştır. Aynı zamanda medreseye gelir getirmesi amacıyla inşa edildiği anlaşılan dükkanlar alt katta yer almaktadır. Medresenin projede tanımlandığı haliyle inşa edilip edilmediğini tespit etmek zordur.

¹ Prof. Dr. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul/Türkiye

E-Posta: nurcan.metin@msgsu.edu.tr, ORCID: 0000 0003-3859-4847,

DOI: 10.32704/erdem.2022.83.185

Makale Gönderim Tarihi: 22.08.2022 Kabul Tarihi: 15.12.2022 (Araştırma Mk.)

Medresenin ilave ve onarımlarla günümüze gelebilen mescidi, dikdörtgen planlı ve kiremit kaplı çatı ile örtülüdür. Mescidin, aynı zamanda medresenin batı duvarı, üzerinde niş ve açıklıklar bulunan Bizans yapısına ait olması muhtemel bir duvardır. Mescidin doğu yönünde, medresenin kapısından, yani güney yönden girişi bulunan, kapalı bir son cemaat yeri düzenlemesi vardır. Son cemaat yerinin doğu duvarı, bu yöndeki medrese mekanına ait olmalıdır. İnşa kitabesi de bu duvar üzerinde bulunmaktadır. İç mekanda kuzey yönde, ortada ahşap bir dikmeyle taşınan ahşap kadınlar mahfili vardır. Mescidin harim mekanı, barok karakterde süslemelere sahip mihrap dışında sadedir.

Bu makalede, Osmanlı Arşivi'nden elde edilen belgeler ışığında, yapının yangın sonrası inşa süreci ve mimarisi değerlendirilecektir. Geç dönem Osmanlı medreselerinin bir örneği olduğu anlaşılan medresenin planı ilk defa bu çalışmada tanıtılacak ve ayrıntılı bir şekilde incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Mimarisi, Trabzon, Medrese, Hoca Pir Efendi, Saraçzade.

Saraçzade / Hacı Pir Madrasa That Has Not Reached Today and Architecture in Trabzon

ABSTRACT

The madrasa known as Saraçzade / Hacı Pir Efendi Madrasa, located in Ortahisar Neighborhood in Trabzon, has not reached today. The part known as Ortasaray, Ortahisar or Saraçzade Mescidi and the courtyard gate have survived from the structure. The building, which is understood to have existed in the 18th century, was destroyed in the fire middle of the 19th century. After this date, it was rebuilt with the initiatives of Hacı Pir Efendi, who gave its name to the building and was also the professor of the madrasah. Largely with the contributions of the sultan; information about the plan and architecture of the madrasa, which is understood to have been built together with the mosque / masjid and library, is very limited.

The project of the madrasa, that has not reached today, is available in the Ottoman Archives. The floor plans and facade view of the madrasa are included in the project. In the rectangular plan of the building, it is understood that it was a two-storey madrasa with a portico and an open courtyard. The spaces are placed in a “U” pattern on both floors, behind the row of colonnades. The masjid of the madrasa, which has reached today, is located in the corner of the courtyard. The entrance to the madrasa is through the door opening in the middle of the south wall on the lower floor. The spaces on the lower floor of the madrasa are located in the south, east and north directions. It is seen that the spaces in the north direction are arranged in the form of shops open to the courtyard and to the outside. In the plan, the spaces are defined one by one. At the same time, the shops, which seem to have been built to generate income for the madrasah, are located on the lower floor. It is difficult to determine whether the madrasa was built as defined in the project.

The masjid of the madrasa, which has reached today with additions and repairs, is covered with a rectangular plan and a tiled roof. The western wall of the masjid as well as the madrasa, is a wall likely to belong to the Byzantine structure with niches and openings on it. On the east side of the masjid, there is a closed last congregation place with an entrance from the madrasa door, that is from the south side. The eastern wall of the last congregation place should belong to the madrasa in this direction. The construction inscription is also on this wall. In the interior, there is a wooden women's gathering place in the north, supported by a wooden pillar. The sanctuary of the masjid is

plain except for the mihrab with baroque decorations.

In this article, the post-fire construction process and architecture of the building will be evaluated in the light of documents obtained from the Ottoman Archive. The plan of the madrasas, which is understood to be an example of the late Ottoman madrasas, will be introduced and examined in detail in this study for the first time.

Keywords: Ottoman Architecture, Trabzon, Madrasa, Hoca Pir Efendi, Saraçzade

Giriş

Trabzon'da Ortahisar Mahallesi'nde bulunan ve arşiv kayıtlarında Saraçzade Hacı Mustafa Efendi, Hacı Pir Efendi Medresesi olarak geçen yapı hakkında yazılı kaynaklardaki bilgiler sınırlıdır. Yapıdan günümüze, Ortasaray, Ortahisar ya da Saraçzade Mescidi olarak bilinen kısmı ve avlu kapısı ulaşmıştır (Foto 1-2). Bu makalede, Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerden yola çıkılarak medresenin inşa süreci ve mimarisi değerlendirilecektir.

Fotoğraf 1

Saraçzade / Hacı Pir Efendi Medresesi'nin mescidi ve çevresi (Güneyinde Fatih cami, güneydoğusunda eski hükümet konağı, Foto 2022).

Fotoğraf 2

Medresenin mescidi (Foto 2022).

Basılı Kaynaklarda Medrese

Yayınlanmış kaynaklarda medreseye dair bilgiler sınırlıdır. Medresenin yangın öncesi durumunu tanımlayan yayında, ilk yapının, 1850’de Müderris Pir Mehmet Nazif Efendi tarafından kurulan, Trabzon’un ünlü bilginlerinden Mustafa Efendi’nin aile adı verilen Saraçzade Medresesi olduğu bilgisi geçmektedir (Goloğlu 1975: 171-182).²

Ortahisar’da, Fatih Camii’nin karşısında, kuzeyinde konumlanan bu medresenin, caminin müştemilatından olduğu da yayınlarda ifade edilmektedir (Karpuz, Sümerkan 2016: 1060). Medresenin iki katlı olduğu, her iki katta 20 kadar oda bulunduğu, her odada 4-5 mollanın tedris ettiği; Hacı Pir adında bir müderrisinin bulunduğu,³ ölümü sonrası Hacı Faik Efendi, sonra Hacı Şakif Efendilerin müderrislik yaptıkları da aynı yayında yer almaktadır. Bir dönem vakıflar idaresi tarafından öğrencilere kira karşılığı verilmiş olan medrese, sonrasında şahsa satılmış ve Cumhuriyet Dönemi’nde medrese kısmı tamamen ortadan kalkmıştır.

Zamanında bir avlu etrafındaki medrese odaları, mescid ve müştemilat birimlerinden oluşan medreseden günümüze gelen mescidinin batısındaki eklenti yıkılınca bu cephenin eski bir Bizans yapısına ait olduğu ve burada kapı ve pencere düzenlemelerinin bulunduğu anlaşılmıştır. Ayrıca kapının kemer alınlıklarında ve üst kısımlarında fresk izleri ortaya çıkarılmıştır (Karpuz, Sümerkan 2016: 1060).

1889 tarihli Salname’de, Trabzon’daki 8 medrese arasında, Trabzon içinde Saraçzade Medresesi de tanımlanmakta, burada 1 müderris ve 61 talebesinin olduğu yazmaktadır (Trabzon Vilayeti Salnamesi, 1305/ 1889: 100). Kaynaklarda, günümüze gelen medresenin mescidinin bugünkü durumu hakkında bilgi verilmiştir (Komisyon 2010: 41; Karpuz, 1994:146).

Arşiv Kayıtlarında Medrese

Osmanlı Arşivi’nde bulunan kayıtlar, medresenin tarihsel süreci hakkında ayrıntılı ve daha doğru bilgiler sunmaktadır. 18.yüzyılın sonunda aktif

² Yapının banisi Saraçzade Hacı Mustafa Efendi hakkında bilgiler sınırlıdır. İncelenmiş olan bazı vakıf kayıtlarında, Saraç Alizade Elhac Mustafa Efendi Vakfı’nın H. 1160 (M. 1747) tarihli vakfiyesi kayıtlıdır ve hayratı Ortahisar’da mescid ve medresedir. Bkz. Kurnaz 2003; 40. Goloğlu da Trabzonlu bilgin Saraçzade Mustafa Efendi’nin 1768’de öldüğünü yazmaktadır. Bkz. Goloğlu 1975: 172.

³ Medresenin yangın sonrası inşa sürecinde çaba sarfeden ve medreseye adını veren Hacı Pir Efendi hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Trabzonlu şair ve yazar, ilk Trabzon mebusu Emin Hilmi’nin (1831-1884) dayısı ve aynı zamanda hocası olan Pir Nazifi’nin mezarının İstanbul’da Edirnekapı dışında olduğu belirtilmiştir. Emin Hilmi’nin eserinde “Hâc Pir Mehmed el-Nazif Efendi” olarak geçen, dayısı ve hocası olduğunu söylediği Pir Efendi’nin doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. Bkz. İmamoglu 2009: 19-20.

olduğu anlaşılan “Trabzon Ortahisar Mahallesi’ndeki Saraçzade Hacı Mustafa Medresesi”nin müderrisliğine ve mütevelliliğine, vakfın oğlu Mehmed tayin edilmiştir (BOA., C.MF., 42/2061, 27 Zilhicce 1191, 26 Ocak 1778). 1796 tarihli kayıttta, Ortahisar Mahallesi’nde bulunan Saraçzade Mustafa Efendi imaret ve cami evkafından bazı cihazların tevcihi hakkındaki yazıda birtakım düzenlemeler yapılmıştır (BOA., C.MF., 22/1096, 23 Rebiülahir 1211, 26 Ekim 1796).

Medrese hakkında ayrıntılı bilgi, 19.yüzyılın ortalarına ait evkaf kaydında geçmektedir. Evkaf-ı Hümayun Nezareti’ne bağlı Trabzon Ortahisar’daki “Saraçzade Hacı Mustafa Efendi Medresesi” vakfının H. 1264 (M. 1848) senesi muhasebe kaydında, vakfın “mütevellisi El-Hac Pir Efendi” görülmektedir. Hazırlanan defterde, dükkan kiralarından⁴ alınan bedel 4104 varidat, 3367,10 masarifat-ı vakıf, 737,1 fazla miktar olarak kaydedilmiştir. Burada müderris Hacı Pir Efendi, imam Hafız Ali Efendi, teravih kırdıran imam Hafız Salih Efendi, müezzin, ferraş ve kayyum Hasan Halife olarak tanımlanmış ve bu vazifelerin aldığı ücretler belirtilmiştir. Ayrıca bu görevlilere “şem’i revgan” (mum yağı) ücreti tanımlanmış; tamir masrafı da dahil diğer giderlerle birlikte toplam vakıf masrafı 3367,10 kuruş olarak verilmiştir (BOA., EV.d., 13344, 17 Rebiülahir 1265, 12 Mart 1849). Burada Hacı Pir Efendi’nin mütevellisi olduğu belirtilen vakfın onarımıyla ilgili bir meblağın da tanımlandığı görülmektedir.

Arşiv belgelerindeki yazışmalarda, 1865 senesine kadar Saraçzade Medresesi olarak geçen yapı, bu tarihlerde Hacı Pir Efendi adıyla anılmaktadır. Medrese 1865 senesi öncesinde yaşanan bir yangında harap olmuştur. Yakın konumda bulunan hükümet konağında bir kaza sonucu çıkan yangının çevreye sirayet etmesi sonucu yanan medreseden Hacı Pir Efendi Medresesi olarak bahsedilmekte ve “müderrisin-i kiramdan Hacı Pir Efendi dâilerinin” zaten müderrisi oldukları medrese ifadesi kullanılmaktadır (BOA., İ.MVL., 529/23739, 13 Şaban 1281, 11 Ocak 1865). Dolayısıyla yanmış olan medresenin bu tarihte müderrisi Hacı Pir Efendi’dir. Aynı yazışmada geçen hükümet konağı yangınında medresenin harap olduğu bilgisi de dönemin mevcut konağında, 1862 senesinde yaşanan yangınla ilgili olmalıdır. Bugün İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü olarak kullanılan, son olarak restorasyonda olan hükümet konağının yerinde, mevcut konaktan önceki yapının 1862 yılında çıkan bir yangın sonucu harap olduğu, dönemin arşiv kayıtlarında geçmektedir. Yangın “Cemaziyelevvelin yirmi birinci gecesi saat sekiz buçuk” sıralarında, yani 14 Kasım 1862’de, akşam saatlerinde,

⁴ Burada aralarında bakkal dükkanı, terzi dükkanı, kahve, attar dükkanının da bulunduğu 9 dükkan sayılmıştır.

konağın alt katında bulunan hapisanede bir kaza sonucu çıkmış, yangını söndürmek için gösterilen gayretler yetersiz kalmış ve bütünüyle ahşaptan olan “köhneleşmiş” konak “kibrit gibi cezbi-nâr” olmuştur. Bu yangında, “civarda bulunan birkaç dükkan ile bir bâb medresenin muhterik olduğu” ifadesi, yangının çevreye verdiği hasarı göstermektedir.⁵ Burada bahsi geçen medrese Saraçzade Medresesi olmalıdır. Nitekim hükümet konağı ile bağlantılı olup çevreye zarar veren tek yangın bu tarihte yaşanmıştır. Hükümet konağı da medreseye çok yakın konumdadır (Foto 3-4).

Fotoğraf 4

Ortahisar'daki Fatih Camii, kuzeyinde Saraçzade /Hacı Pir Medresesi ve doğusundaki eski hükümet konağının konumu. (Kaynak: <https://yandex.com.tr> Erişim Tarihi: 20.07.2022).

Fotoğraf 5

Bir hava fotoğrafında yapıların konumları. Fotoğrafın sağında medreseden günümüze gelen mes-cid birimi, güneyinde Fatih Camii, doğusunda eski hükümet konağı. (Kaynak: M. Öztürk Arşivi)

⁵ Trabzon hükümet konağı ve yangın hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: BOA., A.MKT.MHM., 251/53, 25 Ca 1279; Yazıcı 2008: 950.

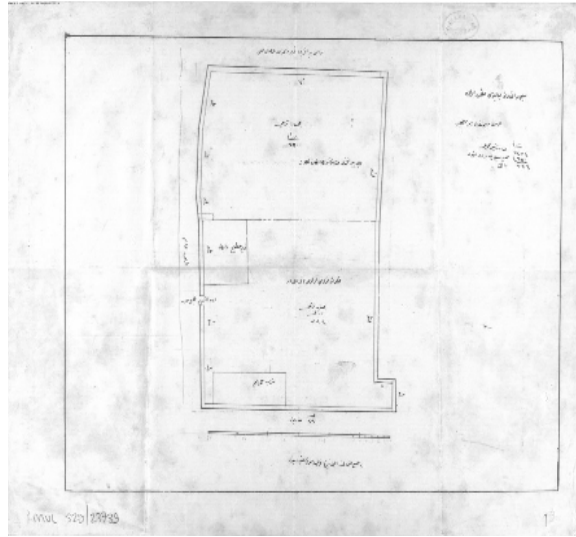
Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlı evkaftan, Trabzon'da "Ortahisar'da vaki Saraczade müteveffa el-Hac Mustafa Efendi'nin geçende muhterik olan" mescid ve medresesi vakfı hakkında, Haziran 1864'te yapılan bildirimde, senelik 2356 kuruş kira geliri olan 11 dükkan sayılmış; bunlardan kahvehane, kebabçı dükkanı, terzi, lüleci dükkanının da aralarında bulunduğu, 9 dükkan yangında harap olmuştur. Dolayısıyla medresenin, kalan 2 dükkandan (bunlardan biri Sipahi Pazarı'nda, diğeri Kundakçılar derununda/içindedir) başka geliri kalmamıştır.⁶

Yangında harap olan medresenin vakfının olup olmadığının bildirilmesi hususundaki yazışmalar, vakıf gelirleriyle ilgili 3 Haziran 1864 tarihli, yukarıda tanımlanan dükkanların yanında, medrese hakkında ayrıntılı bilgiler içermektedir (BOA., İ.MVL., 529/23739, 6 Şaban 1281, 4 Ocak 1865). Yazışmada, "Fatih Mehmed Han hazretlerinin Trabzon'da kâin cami-i şerifleri pişgâhında olup muhterik olan medresenin hâl-i harabîde bırakılması nâ-münâsîp olduğu beyân-ı âlîsiyle", bir vakfının olup olmadığı sorulmuş; imarı için ne kadar akçe sarf olunacağını belirlemek için keşif defteri istenmiştir. Ayrıca medresenin "bir mevki-i mukannada bulunması ve miras-ı celîleden olması cihetiyle" imarı için gerekenlerin yapılması konusuna vurgu yapılmıştır. Evkaf Müdürlüğü tarafından gönderilen bilgiye göre medresenin "pişgâhında ve tahtında", yani önünde ve altında bulunan 9 dükkanın tamamen yandığı belirtilmiştir. Keşfinde takdim edildiği üzere dersane ile birlikte 15 oda, 1 mescid ve de "mukaddema" altında ve önünde bulunup yanmış olan 9 dükkana mukabil, 8 mağaza ve dükkanın alt kata ilave edileceği belirtilmiştir. Ayrıca "heyet-i kadîmesi üzere ortasında şadırvan inşa kılındığı halde" inşaat masrafı, 81.658 kuruş tutacaktır. Ancak medresenin önünde bulunduğu belirtilen "müsakkafat vakfiyesinden" olan dükkanlar Fatih Camii avlusunda, hükümet konağı ile medresenin arasındadır.⁷ Bunların asıl mekanlarında yaptırılmaları, "yangından sonra tanzim olunan resim ve haritası iktizasınca mukarrer (kararlaştırılmış) olan ıslahata mugayir (aykırı) olacağından", ayrıca medrese avlusunun genişletilmesi, hükümet konağı önündeki yolun tesviyesi gerektiğinden medresenin şark ve şimaline (doğu ve sol tarafına) "yüzleri açılmak üzere 8 kahve ve dükkan ve mağazalar yapılmak" hem de ıslah maksadı ile medresenin arsasından, "canîb-i

⁶ BOA., İ.MVL., 529/23739, 27 Zilhicce 1280, 3 Haziran 1864. Tarihi verilmemiş olmakla birlikte yangının Haziran 1864'ten önce yaşandığı, bu yazışmadan da anlaşılmaktadır.

⁷ Medresenin sonraki yazışmalarda, Sultan Mehmed Han Vakfı ile ilişkilendirilmesinin açıklaması bu tanımlama olmalıdır. Nitekim Fatih Camii ve çevresi Fatih Vakfındadır. Fatih Cami avlusunda bulunan dükkanlar da bu kapsamda olmalıdır.

cenubiden” (güney yönünden) meydana ve sokağa bedelsiz ayrılacak 620 zira gibi bir miktar alana ihtiyaç vardır. Medresenin arsasından ayrılacak bu yere karşılık, bitişiğinde satın alınacak olan arsadan, aynı ölçüde alan medreseye verilecektir. Bitişiğindeki özel mülk arsasının satın alınması istenmiştir; ancak arsa büyüktür ve bir kısmı ayrıldığı takdirde kalanı işe yaramayacaktır (Arsa 1344 zira, medrese için ihtiyaç duyulan 620 ziradır). Kalanının da hükümetçe alınıp kullanılabileceği belirtilmiştir. Hükümet konağına yakın olan bu arsanın hapisane hastanesi yapılabileceği, (daire-i hükümet dahilinde hastahane inşası uygun bulunmamış), ayrıca ahır, mutfak gibi mekanlar için de kullanılabileceği belirtilmiştir. Bu arsa da çizimde ayrıntılı olarak tanımlanmıştır (Çiz. 1). Üste “Hacı Pir Efendi’nin kadim ve muhterik arsası mahalli” sınırında, altta bölümlenmiş olarak verilmiş kısımda 620 ziralık “Hacı Pir Efendi Meedresesine terk olunan mahaller” tanımıyla medreseye verilecek alan ve en altta “kadim matbah ve oda”, “arsanın kadim kapısı”, “harab hamam” gibi tanımlanmış alanların yer aldığı 724 ziralık hükümete verilecek arsa belirtilmiştir.

Çizim 1

Medrese için satın alınması planlanan arsanın krokisi (Kaynak: BOA., İ.MVL., 529/23739).

Aynı yazışmada, medresenin inşaat masrafları ve bu masrafların nasıl karşılanacağı da tanımlanmıştır. Medrese inşaatı için ihtiyaç duyulan 81 bin kûşur kuruşun karşılanabilmesi için şehrin bazı mahalle ve çarşı aralarındaki boş ve atıl arsaların satışından elde edilecek gelirden 50 bin kuruşun medrese

için ayrılması planlanmıştır. Bu arsalarından bir kısmı daha önce satılmıştır. Nitekim “medrese-i mezkure buraca en şerefli yerde” bulunmasından dolayı belediyenin bunu halletmesi gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca “cami-i şerif-i mezkurun tevsi-i avlusu” ile yolun tesviyesi için medreseye ilave olunacak kısmın satın alınması için gerekli miktarın mal sandığından karşılanması planlanmıştır. İnşaat masrafının üst tarafının da (31 bin küsur kuruş) “memleketin ashab-ı hayr ve serveti tarafından îâne olarak tesviyesi” kararlaştırılmıştır. Hükümet konağı yangınının sirayet etmesiyle yanmış olan medresenin inşa sürecinde, hayır sahiplerinin yardımları ve Hacı Pir Efendi'nin gayretleri önemli bir yer tutmaktadır (BOA., İ.MVL., 529/23739, 6 Şaban 1281, 4 Ocak 1865). Sonuç itibarıyla arsa bedelinin mal sandığından karşılanması, 50 bin küsur inşaat bedelinin arsa satışlarından, kalan üst tarafının da toplanan yardımlardan karşılanması uygun bulunmuştur. Ancak bütün bunların gerçekleştirilemediği, sonraki yazışmalardan anlaşılmaktadır.

Trabzon Meclisi'nden gönderilen, Meclis-i Valaya havale buyrulan 26 Mart 1865 tarihli mazbatada medreseden, “Sultan Mehmed Han evkafından” Trabzon'daki, daha önce yanmış olan medrese diye bahsedilmektedir (BOA., MVL. 700/9, 28 Şevval 1281, 26 Mart 1865). Mehmed Pir Efendinin, “Pir Mehmed en-Nazifi” mührü ile kaleme aldığı yazıda, “mukaddema muhterik olan medresemin” ifadesi geçmekte ve Pir Efendi inşa sürecindeki yardımlardan dolayı teşekkür etmektedir (BOA., MVL.707/70, 1 Muharrem 1282, 1 Haziran 1865).

Hacı Pir Mehmed'in yazdığı, 17 Haziran 1866 tarihli tezkirede, “Sultan Mehmed Han hazretlerinin cami-i şerifi kurbunda kain mukaddema muhterik olan mescid ve medrese-i şerife-i dâiyanemin inşası” için Hazine-i Seniyye-i Şahane'den 50 bin kuruşun, “atiyye-i seniyye” olarak verildiği belirtilmiştir. Ancak bu miktarın medresenin mescidi, çarşı cami-i kebirinin tamiri ve diğer ihtiyaç olan mahaller için harcanmasından dolayı medrese tamamlanamamıştır. Medresenin bu şekilde yarım kalması yakın zamanda harabeye dönmesine neden olacaktır (BOA., MVL., 722/32, 3 Safer 1283, 17 Haziran 1866).

Hacı Pir Efendi'nin 1866 tarihli dilekçesinde, Trabzon Ortahisar'da, Sultan Mehmed Han vakfına bağlı olan “müderresi bulunduğum medrese-i muhterika” tanımı kullanılmıştır. Medresenin inşası için 50 bin kuruş padişah, mescidin inşası için 10 bin kuruş valide sultan tarafından yardım olarak verilmiştir. Kalan masraf, ahali tarafından yardım olarak alınmak üzere inşaata başlanmıştır. Bu tarihte mescid tamamlanmıştır. Ancak “ahali-i

beldenin hasbe'l vakt gayet muzdaribe'l-hâli ikmâl" olduklarından yardıma güçleri yetmemiş ve medrese inşaatı bitirilememiştir. 15 bin kuruşun, Trabzon tüccarından Hacı Mehmed Efendi'nin gerekli yerlere harcanmak üzere verdiği paradan karşılanmasını, Pir Mehmed Efendi önermiştir (BOA., MVL., 503/26, 12 Rebiülahir 1283, 24 Ağustos 1866).

Bu dilekçeye istinaden Trabzon valiliğine verilen cevapta Hacı Pir Efendi marifetiyle "tamir olunan" cami bitmiş ise de "müceddeden inşa bulunmakta olan medrese" masrafı için ihtiyaç duyulan 15 bin kuruşun, tanımlanan tüccarın vasiyeti olan miktardan karşılanması uygun bulunmamıştır (BOA., MVL., 724 / 62, 1 Cemaziyelevvel 1283, 11 Eylül 1866). Daha sonra medresenin inşaat masrafı için bu paradan "yalnız 4 bin kuruş" kullanılabilmiştir (BOA., MVL., 725/93, 22 Cemaziyelahir 1283, 2 Ekim 1866).

19.yüzyılın sonlarına ait bir başka kayıta, "evkaf-ı mülhakadan (devlet nezaretindeki şahsi vakıflar) Ortahisar Mahallesi'nde kain Saraçzade Hacı Mustafa Efendi medresesiyle mescid-i şerifi" vakfında müderrislik, müezzinlik, kayyımlık, ferraşlığa mahsus vazifelerin maaşlarına zam yapılması hususundaki yazışmada medrese, Saraçzade Medresesi olarak geçmektedir (BOA., ŞD., 147/41, 5 Şaban 1316, 19 Aralık 1898). Aynı yıllarda Ortahisar Mahallesi'ndeki Saraçzade Hacı Mustafa Efendi Medresesi, mescidi ve vakfının müderrislik, müezzinlik ve kayyumluk cihetlerinin tezyidi ile zam yapılması hakkındaki yazışmalar, bu tarihte de vakfın işlevini sürdürdüğünü göstermektedir (BOA., BEO., 1260/94498, 13 Ramazan 1316, 25 Ocak 1899; ŞD., 147/41, 5 Ramazan 1316, 17 Ocak 1899).

19. Yüzyıl Trabzon vakıfları hakkındaki çalışmada da 1847 yılında, Saraçzade Hacı Mustafa Efendi vakfı ve vakfın tamir masrafları tanımlanmıştır.⁸

Arşiv kaynaklarında, yukarıda da değinildiği üzere medreseye dair iki ayrı isim ve vakıf tanımının yapıldığı görülmektedir. 18. yüzyılda ve 19.yüzyılın ilk yarısında, 1849'da medrese "Nezaret-i Evkaf-ı Hümayun evkafından nefsi-i Trabzon'da Ortahisar'da vaki Saraçzade Hacı Mustafa Efendi medresesi vakfı" olarak tanımlanmakta ve "mütevellisi bulunan El-Hac Pir Efendi" adı verilmektedir. 1864'te "Fatih Mehmed Han Hazretlerinin Trabzon'da kâin cami-i şerifleri pişgâhında (önünde) olup muhterik olan medrese", "Ortahisar'da vaki' Saraczade müteveffa el-Hac Mustafa Efendinin geçende

⁸ Vakıf burada Evkaf Nezareti'ne bağlı, 1848'te muhasebesi görülen vakıflar arasındadır. Saraçzade Hacı Mustafa Efendi Vakfı ve mütevellisi Hacı Pir Efendi (beratla) olarak görülmektedir ve vakfiyesi vardır. Bkz. Saydam 2003: 194.

muhterik olan bir bab mescid ve medresesi vakfı” denilmektedir.⁹

Medresenin yangında harap olduğu tarihlerde, yapıdan Saraçzade Mustafa Efendi Medresesi olarak bahsedilmekte ve medrese ile mescidinin bir vakfi tanımlanmaktadır. Yukarıda ayrıntılı olarak ele alındığı üzere Saraçzade Hacı Mustafa Efendi mescid ve medresesi vakfının 11 dükkandan kira gelirinin olduğu, bunlardan 9'nun da medresenin altında bulunduğu için yandığı, dolayısıyla sadece iki dükkân kaldığı belirtilmektedir (BOA., İ.MVL., 529/23739).

Medresenin yangın sonrası yeni baştan inşa sürecindeki yazışmalarda da, Hacı Pir Mehmed'in adı geçmekte, 1865 senesi başında “müderresin-i kiramdan Hacı Pir Efendi dâilerinin Trabzonda vaki”, zaten müderresi olup mukaddema hükümet konağının kazaen nekahati ile muhterik olan medrese” (BOA., İ.MVL., 529/23739, 13 Şaban 1281, 11 Ocak 1865) tanımlamasının yanında Trabzon Meclisi'nden gelip Meclis-i Vâlâ'ya havale buyrulan mazbataya göre, “Sultan Mehmed Han Hazretleri evkafından Trabzon'da kain mukaddema muhterik medrese” ifadesi kullanılmaktadır (İ.MVL., 529/23739, 13 Şaban 1281, 11 Ocak 1865; İ.MVL., 529/23739, 10 Zilka'de 1281, 6 Nisan 1865). 1866'da Hacı Pir Efendi, “medrese-i acizanemin” ya da yer tanımı yaparak “Sultan Mehmed Han Camii kurbunda /yakınında kain mukaddema muhterik olan mescid ve medrese-i daiyanemin”, “Sultan Mehmed Han vakf-ı şerifine merbut müderresi bulunduğum medres-i muhterika-i acizanemin” demektedir.

Anlaşılabacağı üzere medresenin yangın sonrası yeni baştan inşa sürecinde, Saraçzade vakfının mütevellisi ve aynı zamanda medresenin müderresis olan Hacı Pir Mehmed'in adı verilmektedir. Hacı Pir Efendi de çeşitli vesilelerle yazdığı dilekçelerde “müderresi bulunduğum” ifadesini kullanmaktadır. Medrese için yer tanımlaması yapılırken de “Sultan Mehmed Han camisi önünde” denilmektedir. Yazışmalarda, aynı medrese için “Saraçzade Hacı Mustafa Efendi Medresesi vakfı” tanımlaması yapılmakla birlikte “Sultan Mehmed Han” vakfına “merbut”, yani bağlı olduğu ifadesine de yer verilmektedir. Bu noktada Trabzon Ortahisar'daki fetihten sonra kiliseye çevrilen Fatih Camii'nin avlusunun medrese ile komşu olduğunu, medresenin caminin hemen kuzeyinde konumlandığını ve yaşanan yangında burasının

⁹ Bu tanımlamalar için bkz. BOA., EV.d, 13344, 17 Rebiülahir 1265, 12 Mart 1849; İ.MVL., 529/23739, 4 Zilhicce 1280, 11 Mayıs 1864; İ.MVL., 529/23739, 27 Zilhicce 1280, 3 Haziran 1864.

da zarar gördüğünü belirtmek gerekir.¹⁰ Fatih Camii de yangında zarar görmüştür.¹¹ Saraçzade ve Sultan Mehmed Han vakfına bağlı medrese ile aynı medresenin ifade edildiği belge ayrıntılarından anlaşılmaktadır. Nitekim medresenin önünde bulunduğu belirtilen “müsakkafat vakfiyesinden” olan dükkanlar Fatih Camii avlusunda, hükümet konağı ile medresenin arasındadır ve bunlar da yangında zarar görmüştür.¹² Yanan dükkanların Fatih Cami avlusunda olduğu bilgisi bu karışıklığı açıklamaktadır. Ayrıca konum itibarıyla medrese arazisinin bir kısmının, özellikle kira dükkanlarından bazılarının Fatih vakfına dahil olabileceğini göz önünde bulundurmak gerekir. Trabzon’daki vakıfları içeren tez çalışmasında, tanımlanan tarih aralığında Fatih Sultan Mehmed’in Trabzon’daki vakıfları da ele alınmıştır. 1515-1532 tarihli kayıtları içeren tahrirde dükkan, hamam ve değirmenler ile bir kervansarayın da içinde bulunduğu vakfın kira gelirleri sayılmıştır. Ayrıca Trabzon Şeriye Sicilleri’nde, 17.yüzyıla tarihlenen kayıtlarda, Fatih Camii yanında vakfa ait bazı boş arazilerin olduğu ve kiraya verildikleri ifadesi geçmektedir.¹³

Yazışmalardaki bu karmaşaya rağmen bugün mevcut olan ve mescidin duvarında kalan kitabede yer alan ifadeler oldukça açıktır (**Foto 5-6**). Hacı Pir Efendi Medresesi’nden günümüze ulaşan kısmı üzerinde iki kitabe yer almaktadır. Yapı üzerinde yer alan iki kitabeden biri mescidin doğu duvarındadır. Mermer üzerine, talik hatla yazılmış yedi satırlık kitabede; “Cihânda tâ ibâdetle dirâset var iken Mevlâ / Tükenmez şân u şevket bahş ede Abdü'l-Aziz Hân'a / Zamân-ı kudret-efzâsında inşâât-ı nâ-ma'dûd / Biri bu medrese, yandı, yapıldı, geldi meydânâ / Görüp Pîrû'n-Nazîfi uhdesinde tevliyet emrin / İki kez eyledi fermân-ı inşâsın müşîrânâ / Buna bânî-i evvel şöhreti Sarrâc-zâd ammâ / Kerâmet nûru bu üç def'adır neşr oldu devrâna / Ki bahr-i gayret-i dîniyyesi halkın gelüp cûşa / Zemîn u hücresin tevsî'ü teksîr etdi merdâna / Ne ra'nâ tarz u üslûb üzre tarh olmuş ki her sâ'at / Sübûb eyler riyâh-ı bağ-ı cennet seyr eden câna / Hitâmında güher-pâş oldu Zühdi hâme-i târîh / Aceb mecmâ' hakîkî medrese mescid kütüphane Sene

¹⁰ Fatih Camii için bkz. Karpuz 2007: 407-408; Demir 2020: 47-67.

¹¹ Bazı yayınlarda Fatih Camiinin hemen kuzeyinde, karşısında bulunan medresenin Fatih Camii müstemilatından olduğu belirtilmiştir. Bkz. Karpuz 2016: 1060.

¹² Medresenin sonraki yazışmalarda, Sultan Mehmed Han Vakfı ile ilişkilendirilmesinin açıklanması bu tanımlama olmalıdır. Nitekim Fatih Camii ve çevresi Fatih Vakfındadır. Fatih Cami avlusunda bulunan dükkanlar da bu kapsamda olmalıdır.

¹³ Usta 2015: 79, 85-86.

1283” yazmaktadır. Kitabede, Sultan Abdülaziz Dönemi’nde, padişahın ve halkın yardımlarıyla vakıf işlerine bakan Pir Nazifi’nin önderliğinde, Saraçzade’nin yaptırdığı medresenin yanması üzerine yapının yeni baştan inşa edildiği yazılıdır. Buradan mescid, medrese ve kütüphanenin aynı anda yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Yüksel, 2000: 143). Zühdi tarafından kaleme alınmış kitabede, H.1283 (M. 1866) tarihi vardır.¹⁴ Güney cephede yer alan avlu kapısı üzerindeki kitabede ise celi sülusla, üsteki daha dar tutulmuş, silmelerle çerçevelenmiş panoda “Maşallah”, altta “Lâ ilâhe illâllah Muhammedun Resulullah” yazmaktadır.

Fotoğraf 5

Medresenin mescid duvarındaki kitabesi (Foto 2020).

Fotoğraf 6

Medresenin kapısı üzerindeki kitabe (Foto 2020).

¹⁴

Kitabede adı geçen ismin Trabzonlu meşhur şair Tayyib-zade Hafız Mehmed Zühdi olmadığı, Trabzonlu şairlerden başka bir Hafız Zühdi olduğu, özellikle belirtilmiştir. Bkz. Yüksel, 2000: 143. Hafız Zühdi hakkında bilgi için bkz. Yüksel 1993: 163.

Osmanlı Medrese Mimarisi ve Saraçzade Medresesi

Bir eğitim kurumu olan medreseler, aynı zamanda eğitim verilen talebenin barınma ihtiyacını karşılayacak şekilde planlanmış mimari örneklerdir. Büyük çoğunlukla avlu mekanına göre şekillenen medreseler, orta avlunun etrafında sıralanan dershane-mescid, eyvan, talebe hücreleri ve revak düzeninden oluşur. Medrese mimarisinde avlu unsuru, mimarının ve mekan dağılımının merkezini oluşturmakta, üzerinin açık veya kapalı olmasına göre gruplama yapılabilir. ¹⁵

Orta ve yüksek eğitim kurumu olan medreselerin ortaya çıkışı, kesin olmamakla birlikte 9.yüzyıldan itibaren takip edilebilmekte; kurumsallaşması ise Büyük Selçuklu Dönemine inmektedir (Baltacı 1976: 7-8). Anadolu'da Selçuklu çağında en güzel örneklerinin verildiği medreselerin inşası Osmanlı Dönemi'nde de devam etmiştir. İlk Osmanlı medresesi olan İznik Orhan Gazi Medresesi'ni (1331) çok sayıda ve genellikle külliye bütünü içinde inşa edilen örnekler takip etmiştir (Demiralp 1999).

Son dönem Osmanlı medreseleri arasında değerlendirilebilecek bir örnek olan Saraçzade ya da Hacı Pir Efendi Medresesi'nin ilk inşa tarihi bilinmemektedir ve yangın öncesi durumu hakkındaki bilgiler sınırlıdır. 18.yüzyılın başında Trabzon'da bulunan medrese, mescid ve vakıflar arasında medresenin adı geçmemektedir. Vakfiye kaydından, Saraçzade Hacı Mustafa Efendi'nin H.1160 / M. 1747 senesinde vakıf kurduğu ifade edilmektedir. ¹⁶

Bugün mevcut olan kitabeden anlaşıldığı üzere yapılar, yangın öncesi medrese, mescid ve kütüphaneden müteşekkildir. 1862 senesinde yaşanan hükümet konağı yangınının çevreye sirayet etmesi sonucu yanan medresenin mescidinin kısmen zarar gördüğü, yazışmalardaki ifadelerden anlaşılmaktadır. Osmanlı Arşivi'ndeki yazışmalarda, yukarıda da belirtildiği üzere medresenin yeni baştan inşa edildiği belirtilmesine rağmen mescid için "tamir" ifadesi kullanılmıştır (BOA., MVL. 724/62, 1 Cemaziyevvel 1283, 11 Eylül 1866.) Arazi kullanımında, eski duvar kalıntısı da günümüze ulaşan mescidin yangın sonrası tamir edildiğini, dolayısıyla mescidin aynı yerde kalmış olabileceğini düşündürmektedir. Mescidin yangından hasarla kurtulduğu ve tamir ettirildiği bilgisi, son yıllarda batısındaki eklenti yıkılınca bu cephenin eski bir Bizans yapısına ait olduğu verisiyle de belgelenmektedir.

¹⁵ Medrese mimarisi ve tipolojisi için bkz. Kuran 1969. Ahunbay 1988; Ahunbay 1993; Demiralp 1999; Köşklü 1999.

¹⁶ Yüzyıl başına ait Trabzon vakıfları ayrıntılı bir çalışmayla ele alınmıştır. Bkz. Çiçek 2020: 122. VGM.D. 651/74/1'den aktararak

Yangın sonrası düzenlenen krokide, medrese arsasının bir kısmının (620 zira) yola ve sokağa ayrıldığından, medreseye aynı ölçüde, hemen sınırında bulunan arsa ilave edilmesi planlanmıştır. Bunun uygulanıp uygulanmadığı bilgisi net değildir. Buradaki ilavenin yönü de tanımlanamamaktadır (bkz. Çiz. 1). Medresenin “heyet-i kadimesi üzere ortasında şadırvan inşa kılındığı halde” ifadesi, yangın öncesinde de bir şadırvanın varlığını belgelemektedir. Sultan Abdülhamid Albümleri’nde yer alan şadırvanlı avlu fotoğrafı yapının 1862 yangını sonrası, yeni baştan inşa edildiği döneme ait olmalıdır. Ayrıca yazışmalarda, mevcut 9 dükkanının yerine 8 bab dükkan yapılacağı da ifade edilmiştir. Ki buradan medresenin yangın öncesinde de iki katlı ve altında 8 dükkanı olduğu anlaşılmaktadır.

1862 senesinde yaşanan yangın sonrası yeni baştan inşa edilmiş olan medresenin mimarisini, arşiv kayıtlarındaki projeden ve günümüze gelen mescid ve kapı biriminden tanımlamak mümkündür.¹⁷ Saraçzade / Hacı Pir Medresesi’nin bağımsız bir medrese olarak düzenlendiği, ancak kendi içindeki mescid, kütüphane gibi birimlerle küçük bir külliye oluşturduğu söylenebilir. Günümüze ulaşan mescid biriminden anlaşıldığı üzere inşa malzemesi moloz ve kesme taştır. Beden duvarlarında moloz taş kullanılmıştır. Köşeler, kapı ve pencere söveleri kesme taştandır. Mescidin, aynı zamanda medresenin batı duvarı üzerindeki kapı ve pencere düzenlemeleri, burada kısmen bir Bizans yapısının kalıntılarının kullanıldığını göstermektedir (Foto 7).

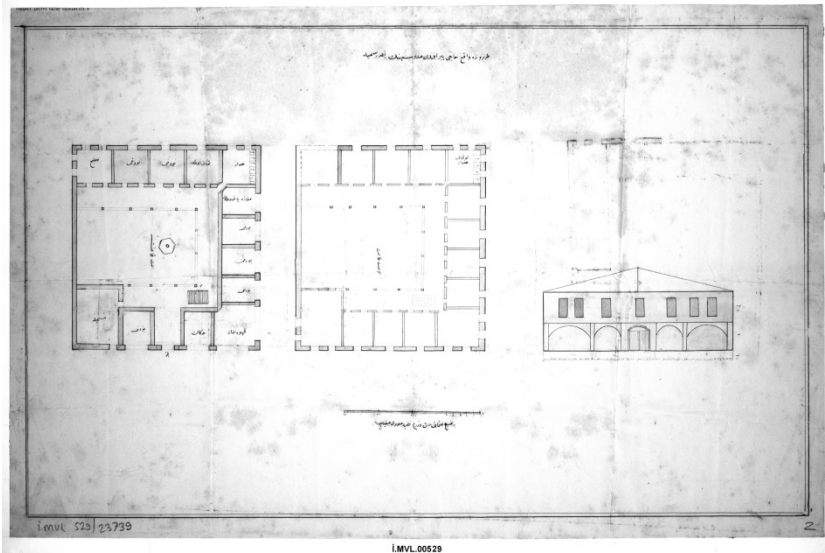
Fotoğraf 7

Mescidin batı ve güney duvarı (Foto 2022).

¹⁷

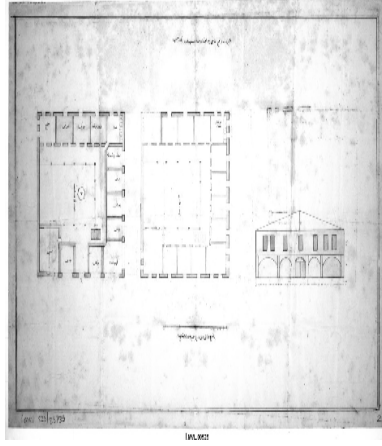
Yapı 10 Mayıs 2022 tarihinde yerinde incelenmiştir. Bu tarihte medrese kapısı üzerinde “Türkiye Diyanet Vakfı Trabzon Şubesi, Zekat, Fitre, Kurban Bağış, Kabul Merkezi” yazmaktaydı ve mescid ibadete kapalı durumdaydı.

Günümüze gelmeyen medresenin projesi, “Trabzonda vaki Hacı Pir Efendi Medresesinin bir kıta resmidir” açıklamasıyla Osmanlı Arşivi’nde yer almaktadır (Çiz. 2). Burada, medresenin planına bakıldığında dikdörtgen plan şemasında, revaklı, açık avlulu, iki katlı bir medrese olduğu anlaşılmaktadır. Her iki katta da mekanlar avlu etrafına, üç yönde dolanan revak dizisinin arkasına gelecek şekilde, “U” düzeninde yerleştirilmiştir. Medresenin günümüze ulaşan mescidi, avlunun köşesinde yer almaktadır. Medreseye giriş, alt katta, güney duvarı ortasındaki kapı açıklığından sağlanmaktadır. Kapı iki yanında simetrik bir şekilde yerleştirilmiş, avluyla bağlantısı olmayan birer dükkan yer almaktadır. Kapı, dükkanlarla aynı boyuttaki bir eyvana açılmakta, giriş eyvanı olarak tanımlanabilecek bu mekandan avluya ulaşılmaktadır. Medresenin alt katında, güney ve doğu yöndeki odaların avlu yönünde kapalı; kuzey yöndeki mekanların ise avluya ve dışarıya açık dükkan şeklinde düzenlendiği görülmektedir. Planda mekanlar tek tek tanımlanmıştır.

Çizim 2

Medresenin kat planları ve cephesi. (Kaynak: BOA., İ.MVL., 529/23739).

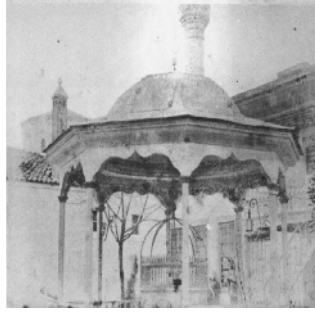

Çizim 3

Medresenin alt kat planı (Kaynak: BOA., İ.MVL., 529/23739).

Çizime göre medresenin mescidi güneybatı köşede yer almaktadır. Mescidin mihrap duvarı üzerinde bir açıklığın yanı sıra doğu duvarı üzerinde avluya açılan kapısı bulunmaktadır. Medresenin güney cephesinde mescid, giriş eyvanı yanındaki birer dükkan; doğu cephesinde sırasıyla “kahvehane”, “bu dahi” tanımıyla verilen üç dükkan, “mağaza veyahud dükkan” ile kuzeydoğu köşede “helalar” bulunmaktadır (Çiz. 3). Helalar hariç diğer mekanların avlu bağlantısı yoktur. Kuzey cephede ise helaların bitişiğinde “tahtani oda” ile bitişiğinde, “bu dahi” diye tanımlanan iki tahtani oda ve köşede “matbah” yer almaktadır. Bu katta mescid ve helalara ayrılmış alan hariç toplam 11 mekan / dükkana yer verilmiştir. Mekanlar üst katta da tekrarlanmış; giriş eyvanının üzerine bir oda eklenerek bu kattaki oda / mekan sayısı 12 olmuştur. Medresede alt katta, kuzeybatı köşedeki matbah biriminin her iki cepheye bakan ikişer penceresi, helaların kuzey cepheye açılan iki penceresi dışında, bu yöndeki odalarda tek pencereye yer verildiği görülmektedir. Üst katta köşe mekanlarında, mescid de dahil ikişer pencere vardır. Diğer mekanlar tek pencere açıklığına sahiptir. Avulun güneydoğu yönünde, üst kat bağlantısını sağlayan basamaklar, çizimde görülebilmektedir.

Medresenin revaklı açık avlusu ortasında da altıgen bir şadırvanının olduğu anlaşılmaktadır. Sultan II. Abdülhamid Albümleri'nde yer alan fotoğrafta görülebilen bu şadırvan, projedeki şadırvanın uygulandığını göstermektedir (Foto 8).

Fotoğraf 8

Medresenin şadırvanı (Kaynak: Karpuz 1994: 152)

Medresenin cephe çiziminde oldukça sade ve simetrik bir düzenleme görülmektedir (Bkz Çiz. 2). Cephe ortasında, basık kemerli bir alınlığa sahip kapı iki yanında ikişer yarım daire kemerli açıklık bulunmaktadır ki burada güneybatı köşedeki mekanın aslında mescid olduğu, planda gösterilmiştir. Üst katta sade, dikdörtgen pencere açıklıkları vardır.

Planda tanımlanan dükkanların medresenin vakıf gelirini oluşturan dükkanların yerine inşası planlanan mekanlar olduğu, Evkaf Nezareti'nden istenen bilgilerden anlaşılmaktadır. Trabzon Ortahisar'daki "Saraçzade müteveffa el-hac Mustafa Efendinin geçende muhterik olan bir bâb mescid ve medresesi vakfı" ve gelirleri tanımlanırken, yanmış olan "kahvehane, kebabçı dükkanı, dükkan, helvacı dükkanı, terzi dükkanı, lüleci dükkanı, bir diğer kahvehane" ile mescidin bitişiğindeki bir oda ile dersane altındaki bir diğer oda olmak üzere gelir getiren toplam dokuz dükkanın harap olduğu ifade edilmiştir.¹⁸ Yanmış olan bu dokuz dükkan yerine de sekiz mağaza ve dükkanın alt kata ilave edileceği; ayrıca dersane ile birlikte 15 oda ile bir mescidinin bulunduğu belirtilmiştir.

Medresenin bu projede tanımlandığı haliyle inşa edilip edilmediğini tespit etmek zordur. Günümüze ulaşan mescidi, kapısı ve eski fotoğrafında avlu ortasındaki şadırvanı ile arkasında görülebilen revak kemeri medresenin yangın sonrası inşa edilmiş hali hakkında kısmen fikir vermektedir (Bkz. Foto 8).

¹⁸

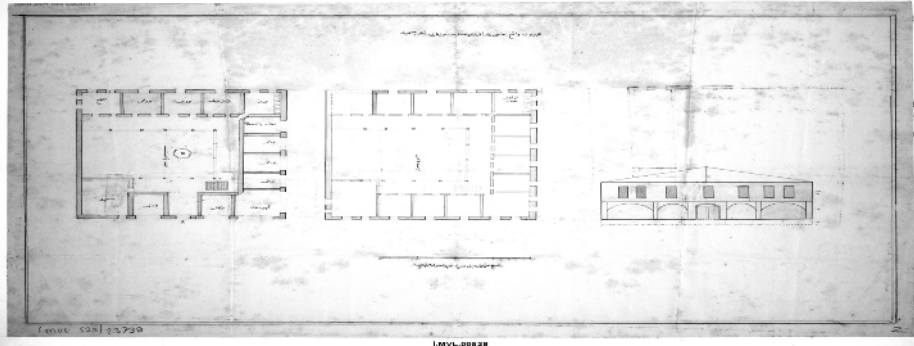
Bu dokuz dükkan haricinde "Sipahi bazarında kain kürecci dükkanı" ile "Kundakçılar derununda kain kundakçı dükkanı" kalmış; kalan bu iki dükkan kirası dışında vakfın geliri kalmamıştır. Bkz. BOA., İ.MVL., 529/23739, 27 Zilhicce 1280, 3 Haziran 1864.

Fotoğraf 9

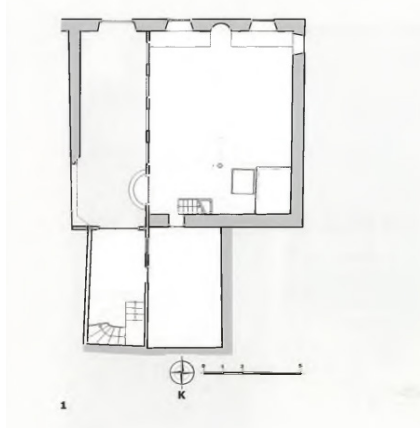
Medresenin günümüze ulaşan mescidi ve avlu kapısı, güney yönden (Foto 2022)

Medresenin günümüze gelen mescidi, yangın sonrası uygulanması planlanan mevcut projeden biraz farklıdır (Foto 9). Planda, dikdörtgen kurgudaki mescidin güneyde, mihrap duvarı üzerinde, alt katta bir, üst katta iki penceresi vardır; batı ve kuzey duvarı üzerinde, üst katta da ikişer pencere görülmektedir. Mescidin kapısı, doğu cephesindedir ve bitişiğindeki dükkanın bitiminde avlu revaklarına açılmaktadır (Çiz. 4-5).

Çizim 4

Medresenin mescidi (Sağ köşedeki mekan). (Kaynak: BOA., İ.MVL., 529/23739'dan ayrıntı).

Çizim 5

Mevcut mescidin planı. (Kaynak: Komisyon 2010: 41)

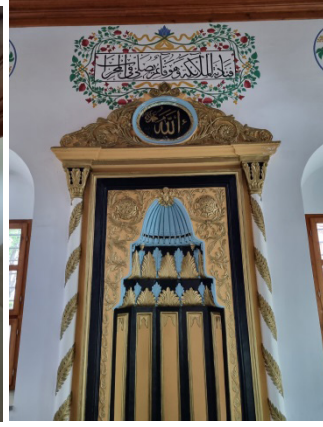
Kuzey güney doğrultuda, dikdörtgen planlı mescid ilave ve düzenlemelerle günümüze gelebilmiştir (Çiz. 5, Foto 9). Mescidin, aynı zamanda medresenin batı duvarı, yukarıda da belirttiği üzere Bizans yapısına ait olması muhtemel, kısmen kesme taştan bir duvardır (Bkz. Foto 7). Bu duvar üzerinde, ortada yarım daire kemerli kapı açıklığı iki yanında dar uzun ikili niş düzenlemeleri ve üst sırada da üçlü, küçük nişler görülmektedir. Ortadaki kapı açıklığının içi doldurularak kapatılmış, köşedeki ince uzun ikili nişlerden biri, güneybatı yöndeki pencere olarak düzenlenmiştir. Üst sırada da üçlü sağ nişler mevcuttur. Bu duvar moloz taş örgü ile tamamlanmıştır; üst seviyede, saçak altında eliptik formda üç pencere bulunmaktadır. Mescidin doğu yönünde, medresenin kapısından, yani güney yönden girişi bulunan, aynı zamanda bu cephedeki pencerelerin açıldığı, kapalı bir son cemaat yeri düzenlemesi oluşturulmuştur. Burası medresenin giriş eyvanı olmalıdır. Harim mekanına giriş de buradan sağlanmaktadır. Harimin son cemaat yerine bakan bu cephesi üzerinde dört büyük pencere ile üzerinde eliptik dört pencere ve kapı bulunmaktadır. Son cemaat yerinin doğu duvarı, bu yöndeki medrese birimine / mekanına ait olmalıdır. İnşa kitabesi de bu duvar üzerindedir. Güneyde mihrap nişi iki yanında birer pencere; kuzey duvarı üzerinde de sonradan açıldığı anlaşılan bir kapı/pencere mevcuttur. Harimde, kuzey yönde, ortada ahşap bir dikmeyle taşınan ahşap kadınlar mahfili bulunmaktadır (Foto 10). Güneyde, yuvarlak kemerli, dikdörtgen açıklıklı iki pencere ortasında, kesme taştan mihrap nişi yer almaktadır. İki kenarında sütunceleri ve üçgen alınlığı bulunan mihrap nişi, barok karakterde, zengin bitkisel süslemelere sahiptir (Foto 11). Mihrap boyalıdır.

Mescidin iç mekanı sıvanmış, burada kalemişi süslemelere yer verilmiştir. Üst sıra eliptik formdaki pencereler arasında aynı formda bitkisel süslemeli kalemişleri içinde yazılar vardır. Doğu duvarındaki, son cemaat yerine açılan dikdörtgen pencerelerin ahşap çerçeveleri yenilenmiştir. Mescidin kuzey yönüne, sonradan bir birim eklenerek mekan büyütülmüştür. Yapı alaturka kiremit kaplı kırma çatı ile örtülüdür.

Fotoğraf 10

Mescidin iç mekanı (Foto 2022)

Fotoğraf 11

Mescidin mihrabı (Foto 2022)

Mevcut projeden medresenin oldukça sade olduğu görülmektedir. Günümüze ulaşan mescid birimi içindeki mihrabı ve medresenin avlusu ortasındaki günümüze ulaşmayan şadırvanı kısmen süslemenin kullanıldığı alanlar olarak değerlendirilebilir.

Değerlendirme

Geç dönem Osmanlı medreselerinin başkent İstanbul dışındaki bir örneğini teşkil eden Saraçzade ya da Hacı Pir Medresesi'nin ilk inşa tarihi belli değildir. Ancak 18.yüzyılın ortalarında mevcut olduğu, arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Saraçzade Hacı Mustafa Efendi Medresesi vakfının, 1849'da mütevellisi olarak Hacı Pir Efendi görünmektedir. 19.yüzyılın ortalarında, 1862 senesindeki hükümet konağı yangınında harap olan medresenin bu tarihte hocası da Pir Efendi'dir. Hacı Pir Efendi, vakfının mütevellisi ve aynı zamanda, o tarihte müderrisi olduğu medresenin, yangın sonrası yeni baştan inşa edilmesi işini üstlenmiştir. Nitekim bugün mevcut kitabesindeki ifadenin yanında, dönemin yazışmalarında da "Hacı Pir Efendi marifetiyle Trabzon'da inşa olunmakta olan medrese" tanımı kullanılmıştır (BOA., MVL., 725/93, 13 Recep 1283, 21 Kasım 1866). Yanmış olan Saraçzade

Medresesi'nin yerine, büyük oranda dönemin padişahı Sultan Abdülaziz'in katkısıyla, toplanan yardımlar da eklenerek yeni baştan medrese inşa edilmiştir. Yangın sonrası, Sultanın validesinin de yardımlarıyla tamir edildiği anlaşılan medresenin mescidi ve avlu kapısı günümüze gelebilmiştir; diğer mekanları hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve bu çalışmada ilk defa ortaya konulan orijinal projeye göre tanımlanabilen medrese, dikdörtgen kurguda, revaklı açık avlulu, giriş eyvanlı, iki katlıdır. Revakların arkasında "U" düzeninde yerleştirilen mekanlardan, mescid avlunun köşesindedir. İki katlı medresenin alt katının daha çok ticari amaçlı mekanlara ayrıldığı, öğrenci odalarının ise üst kata alındığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı medrese mimarisinde plan tipolojileri avlu, öğrenci odalarının avlu ile ilişkisi ve dershanenin konumu üzerine oluşturulmaya çalışılmış; farklı tipolojiler ortaya konulmuştur.¹⁹ Özellikle geç dönem medreselerinde avlu kuruluşları açık avlulu ve çoğunlukla dikdörtgendir (Köşklü 1999: 395). Öğrenci odalarının U şeklinde avluda yerleştirildiği tipoloji Osmanlı medrese mimarlığında en yaygın tipoloji olarak görülmekte ve geç dönem Osmanlı medreselerinde de yaygınlığı devam etmektedir. Bu bağlamda Trabzon'daki Saraçzade / Hacı Pir Medresesi de bu tipolojinin geç dönem örneklerindedir.

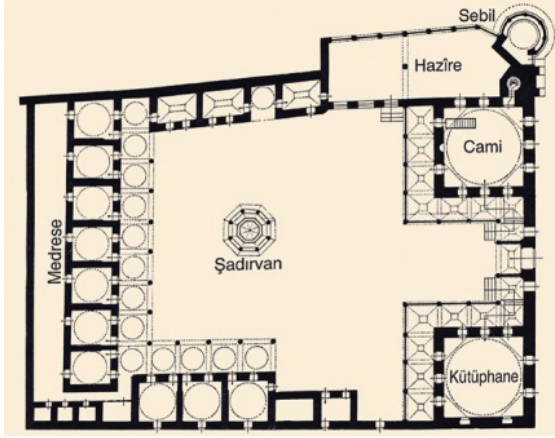
Osmanlı medrese mimarisinde, dershanenin konumu ve varlığına göre de medrese tipoloji belirlenmiştir. Özellikle geç dönem Osmanlı medreselerinde dershanesiz örnekler artmıştır. 17. ve 18.yüzyıl Osmanlı medreseleri daha çok küçük külliyeler şeklinde ele alınmış; dersane medreseden bağımsız bir yapı olarak hem dersane, hem de mescid şeklinde kullanılmaya başlanmış; aynı zamanda halka açık mescid olarak planlanmış ve bu fonksiyonuyla paralel genellikle girişe yakın konumlandırılmışlardır. İstanbul Köprülü Mehmed Paşa (1662), Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1691), Amcazade Hüseyin Paşa (1702) ve Aydın'daki Nasuh Paşa Medresesi (1708) bu örneklerdendir (Köşklü, 1999: 380-381).

İstanbul Çarşıkapı'daki Çorlulu Ali Paşa Medresesi (1707-1709), farklı plan kurgusunda olsa da medrese dershanesi dışında şadırvanlı avlusu, bağımsız bir camisi bulunan tekke, medrese ve kütüphane birimlerinden oluşan küçük bir külliye örneğidir (Tanman 1993:371-373). İstanbul Şehzadebaşı'ndaki Damat İbrahim Paşa Medresesi (1720) dikdörtgen plan şemasında, tek katlı, ortasında şadırvanı bulunan revaklı, açık avlulu, mescidin köşeye alındığı

¹⁹

Medrese tipolojisi için bkz. Ahunbay 1994: 320-326; Ahunbay 1988: 265-275. Köşklü 344; .

ve kütüphanesi olan bir plan şeması sunmaktadır. Burada da medreseye bitişik dükkanlar mevcuttur.²⁰ Genel plan kurgusu ve mimari elemanlarıyla Trabzon'daki Saraçzade / Hacı Pir Medresesi de bu medresenin çok daha sade bir örneğini oluşturmaktadır. Burada da bağımsız bir mescidin inşası tercih edilmiştir. Trabzon'daki medresenin keşif evrakında “dershane ile birlikte 15 oda, 1 mescid” ifadesi özellikle vurgulanmıştır. Aynı belgelerde kütüphane mekanı tanımlanmasa da kitabesinde “mescid, medrese ve kütüphane” tanımı yapılmıştır.²¹

Çizim 6

İstanbul Şehzadebaşı'ndaki Damat İbrahim Paşa Medresesi (Kaynak: Eyice 1993: 445)

Geç dönem Osmanlı medreselerinde, hücrelerin örtü sisteminde kubbe ve tonoz tercih edilmiştir. Özellikle 17-18.yy Anadolu medreselerinde tonoz örtünün benimsendiği tespit edilmiştir. Aydın Nasuh Paşa Medresesi üst örtüde çatının kullanıldığı bir örnektir (Köşklü 1999: 355). Saraçzade / Hacı Pir Medresesi'nde de orjinal projedeki cephe görünümünden mekanların çatı ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır.

Saraçzade / Hacı Pir Medresesi'nin avlusunda, avlu ortasına gelecek şekilde çokgen bir şadırvanın bulunduğu anlaşılmaktadır. Avlusunun üzeri kapalı ya da açık olsun medrese mimarisinde bir şadırvan ya da havuz bulunması yaygın bir uygulamadır. Geç dönem Osmanlı medreselerinde de bu uygulama devam ettirilmiştir (Köşklü 1999: 396-397).

²⁰ Burada ayrıca çeşme ve sebil de mevcuttur. Bkz. Eyice 1993: 445-447.

²¹ Kütüphane mekanı bugün mevcut değildir ve yerine dair bir tanımlama, arşivdeki orjinal projesinde geçmemektedir. Bazı çalışmalarda, mescidin ikinci katı, 1762 yılında kurulan Saraçzade Kütüphanesi olarak tanımlanmış; kütüphanenin yangın sonrası tahrip olduğu ifade edilmiştir. Bkz. Alikılıç 2001: 310.

Sonuç

Trabzon'daki, günümüze mescidi ulaşabilen Saraçzade / Hacı Pir Medresesi açık avlulu, revaklı, iki katlı, U plan düzeniyle geç dönem Osmanlı medreselerinin bir örneğini oluşturmaktadır. Medresenin mescidi ve kütüphanesinin olması, ayrıca dikkat çekicidir. İlk inşa tarihi bilinmemekle birlikte 1862 senesinde, çevrede yaşanan yangında harap olmuş olan medresenin yeni baştan inşa sürecinde, aynı zamanda medresenin müderrisi olan Hacı Pir Efendi çaba sarf etmiştir. Medrese ikinci banisi olarak da nitelendirilebilecek bu müderrisin ismiyle de tanınmıştır. İnşaat masraflarının büyük bir kısmı, dönemin padişahı Sultan Abdülaziz tarafından karşılanmıştır. Mescidine de Valide Sultan katkıda bulunmuştur. Kalan miktar ise yardım sever halk tarafından verilmiştir. Ortahisar'da fetih sonrası camiye çevrilen Fatih Camii'nin hemen yakınında yer alan medresenin, yangın sonrası durumu, “medrese-i mezkure zaten pek şerefli mevkiye vaki olup bina ve inşası memleketçe başlıca ıslahattan ma'dud olduğu” ya da “memleketin en şerefli ve mu'tena mahallinde bulunması ve miras-ı celileden olması” ifadeleriyle yeniden inşasının önemi sıklıkla vurgulanmıştır. Yeni baştan inşa edilen medrese bu konumuna rağmen Cumhuriyet Döneminde ortadan kalkmıştır.

KAYNAKLAR

Ahunbay, Zeynep (1988). “Mimar Sinan’ın Eğitim Yapıları: Medreseler, Darulkurrallar, Mektepler”, S. Bayram (Der.), *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul, s. 239-311.

Ahunbay, Zeynep (1994). “Medrese”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İstanbul: Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı, s. 321-325.

Alıkılıç, Dünder (2001). “Tarih Boyunca Trabzon Havalisinde Kütüphaneler”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 17, Erzurum, s. 305-312.

Baltacı, Cahid (1976). *XV.-XVI.YY. Osmanlı Medreseleri I-II*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Çiçek, Fatih, (2020). *XVIII.Yüzyılda Trabzon Şehri (1700-1725)*, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

Demir Koç, Zeynep (2020). *Osmanlı Dönemi 'nde Trabzon Kenti 'nde Camiye Dönüştürülen Kilise Yapılarının Değişiminin Mimari Analizi*, Uludağ Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Bursa.

Demiralp, Yekta (1999). *Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)*, Ankara.

Eyice, Semavi (1993). “Damad İbrahim Paşa Külliyesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul, s. 445-447.

Goloğlu, Mahmut (1975). *Fetihtan Kurtuluşa Kadar Trabzon Tarihi*, Ankara.

İmamoğlu, Ahmed Hilmi (2009). Şair-i Mahir Trabzoni Emin Hilmi Efendi Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve *Divanı*, Ankara.

Karpuz, Haşim (1983). “Trabzon’da Yok Olan Türk Dönemi Yapıları”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul, s. 99-116.

Karpuz, Haşim (1994). “Trabzon’da Yok Olan Bazı Türk Devri Yapıları”, *Vakıflar Dergisi*, c. XXIII, Ankara, s. 145-160.

Karpuz, Haşim (2007). “Ortahisar Camii”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 33, İstanbul, s. 407-408.

Karpuz, Haşim ve Mustafa R. Sümerkan (2016). “Trabzon’da Dini Eğitimin Mekana Yanışması Medreseler”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, İstanbul, s. 1059-1065.

Köşklü, Zerrin (1999). *17. Ve 18. Yüzyıl Osmanlı Medreselerinin Tipolojisi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

Komisyon (2010). “Ortahisar Mescidi”, *Trabzon İçi Kültür Varlıkları En-*

vanteri, Trabzon.

Kuran, Aptullah (1969). *Anadolu Medreseleri*, Cilt.1, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kurnaz, Mehmet (2003). *Trabzon'da 35 Vakfa Ait Notlar*, Trabzon.

Saydam, Abdullah (2003). "Vakıf Anlayışındaki Yenilenme İhtiyacı ve XIX. Yüzyıl Ortalarında Trabzon Vakıfları", *Osmanlı Araştırmaları*, XXIII, s. 185-218.

Tanman, Baha (1993). "Çorlulu ali Paşa Külliyesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 8, İstanbul s. 371-373.

Trabzon Vilayeti Salnamesi, sene 1305, 1889.

Usta, Sebahittin (2015). *Trabzon'da Vakıflar (1550-1650)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon.

Yazıcı, Nurcan (2008). "Trabzon Örneğinde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konağı Binaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol: 1 /5, s. 943-959.

Yüksel, Murat (1993). *Geçmişten Günümüze Trabzon Şairleri*, *Osmanlı Dönemi*, birinci cilt, Trabzon.

Yüksel, Murat (2000). *Trabzon'da Türk İslam Eserleri ve Kitabeleri*, cilt 1, Trabzon.

BOA. / Cumhurbaşkanlığı / Başkanlık Osmanlı Arşivi Belgeler

BOA., A.MKT.MHM., 251/53, 25 Ca 1279, 18 Kasım 1862.

BOA., BEO., 1260/94498, 13 Ramazan 1316, 25 Ocak 1899.

BOA., C.MF., 42/2061, 27 Zilhicce 1191, 26 Ocak 1778.

BOA., C.MF., 22/1096, 23 Rebiülahir 1211, 26 Ekim 1796.

BOA., EV.d., 13344, 17 Rebiülahir 1265, 12 Mart 1849.

BOA., İ.MVL., 529/23739, 27 Zilhicce 1280, 3 Haziran 1864.

BOA., İ.MVL., 529/23739, 6 Şaban 1281, 4 Ocak 1865.

BOA., İ.MVL., 529/23739, 13 Şaban 1281, 11 Ocak 1865.

BOA., İ.MVL., 529/23739, 10 Zilka'de 1281, 6 Nisan 1865.

BOA., İ.MVL., 529/23739, 4 Zilhicce 1280, 11 Mayıs 1864

BOA., MVL. 700/9, 28 Şevval 1281, 26 Mart 1865.

BOA., MVL.707/70, 1 Muharrem 1282, 1 Haziran 1865.

BOA., MVL., 722/32, 3 Safer 1283, 17 Haziran 1866.

BOA., MVL., 503/26, 12 Rebiülahir 1283, 24 Ağustos 1866.

BOA., MVL., 724 / 62, 1 Cemaziyelevvel 1283, 11 Eylül 1866.

BOA., MVL., 725/93, 22 Cemaziyelahir 1283, 2 Ekim 1866.

BOA., MVL., 725/93, 13 Recep 1283, 21 Kasım 1866.

BOA., ŞD., 147/41, 5 Şaban 1316, 19 Aralık 1898.

BOA., ŞD., 147/41, 5 Ramazan 1316, 17 Ocak 1899.